

AETAS 40. JUBILEUMI KONFERENCIA, SZEGED, 2025. MÁJUS 29.

Dinoszauruszok meteorzáporban

Kerekasztal beszélgetés a történeti ismeretek régi és új átadási formáiról és műfajairól

Moderátor:

Szász Géza (Sz. G.) 2003 óta az *Aetas* szerkesztőségi tagja, a SZTE BTK Francia Tanszékének oktatója

Részvevők:

Baráth Katalin (B. K.) SZTE BTK Jelenkortörténeti Tanszékének oktatója, kutatási témája a populáris kultúra a 20. században, korábban egy ideig reklámügynökségben dolgozott; *Czoch Gábor* (Cz. G.) az ELTE BTK Atelier Magyar–Francia Műhely oktatója, a *Korall* című társadalomtörténeti folyóirat alapító szerkesztője és 2008 óta főszerkesztője.

Fónagy Zoltán (F. Z.) az ELTE Magyar Új- és Jelenkortörténeti Tanszékének oktatója, valamint a volt akadémiai Történettudományi Intézet munkatársa. 2013-ban blogot indított a hétköznapi élet történetéről, ami tízezres nagyságú olvasóközönséget szolgált meg;

Szilágyi Adrienn (Sz. A.) a volt akadémiai Történettudományi Intézet munkatársa, a *Katt-(anj)* a tudományra című tudománypopularizáló projekt vezetője és a *Glossza* podcast szerkesztője;

Szilágyi Márton (Sz. M.) irodalomtörténész, az ELTE BTK Irodalomtörténeti és Kultúrtudományi Intézetének oktatója. a *Sic Itur ad Astra* című lap alapító szerkesztője (1987);

Takáts József (T. J.) irodalom- és politikai eszmetörténész, a Pécsi Tudományegyetem kutatója, az 1980-as években a szegedi Bölcsészkar szakmai közéletének meghatározó alakja, több irodalmi lap alapítója és szerkesztője.

Sz. G.: A konferencia délutáni programja a digitalizáció témája köré szerveződött, a kerekasztal is ehhez kapcsolódik. Amikor negyven évvel ezelőtt Koszta László, Bárdi Nándor és Bellavics István megalapította az *Aetast*, nem gondoltak arra, hogy negyven év múlva a digitalizáció kihívásai fogják jelenteni az egyik legkomolyabb gondot a szerkesztőségnek. Ma már a nyomtatott lapokra sokan úgy tekintenek, mint a dinoszauruszokra, akik egy ideig uralták a Földet, majd beütött egy meteor, s a dínók kihaltak. A mi esetünkben talán mondhatjuk, hogy a meteor már beütött, de a dínók még kaptak időt arra, hogy megszervezzék a túlélést. Az *Aetas* kollektíváját is foglalkoztatja ez a kérdés, ez az oka annak, hogy ennek az ünnepi találkozóznak a programjában nagyon komoly teret kívánunk adni a digitális világgal kapcsolatos kérdéseknek, annak ellenére, hogy az *Aetas* tulajdonképpen létezik elektronikus formában is. De a mai napnak éppen az az egyik legnagyobb tanulsága, hogy attól, hogy valamit digitalizálunk, önmagában még nem adunk méltó választ a 21. század digitális kihívásaira. Másrészt a digitalizáció átalakítja a kutatást, az ismeretközlés és -közvetítés eszköztárát. A kerekasztal résztvevői valamennyien érintettek valamilyen formában ebben a kérdésben. Vagy azért, mert nyomtatott folyóiratot alapítottak, szerkesztettek vagy akár máig

szerkesztenek, blogot indítottak, digitális tudományos népszerűsítő projektekben vettek részt; vagy aktív elemzőként foglalkoztak azzal, hogy a közönséget mi érinti meg, mi jut el gyorsan és egyértelműen a közönséghez, s ez milyen kihívást jelent számunkra. Szerkesztőségünk hat kérdést fogalmazott meg, amelyeket előzetesen megkaptak a kerekasztal résztvevői:

1. Ki olvas még manapság nyomtatott tudományos folyóiratot? Kik lehetnek a célközönség?
2. Ehhez képest a digitális világ milyen tágabb kör felé nyit, s ahhoz milyen új műfajokra van szükség a klasszikus tudományos sajtóhoz képest?
3. Miben különbözik az internetes térben történő ismeretközvetítés a hagyományos nyomtatott sajtó eszközeihez viszonyítva?
4. Mit tanulhatnak a nyomtatott lapok a digitális kiadványoktól, blogoktól, podcastoktól stb.?
5. Lehetséges-e a „békés egymás mellett élés” nyomtatott tudományos folyóiratok és a digitális műfajok között hosszú távon?
6. Mit kell változtatnia a nyomtatott sajtónak ahhoz, hogy versenyképes maradjon?

Sz. G.: Ki olvas még manapság nyomtatott tudományos folyóiratot, kik lehetnek a célközönség?

T. J.: A viszonylag ismert francia szociológus, Daniel Bertaux kényszerolvasónak nevezte azt az olvasófajtat, amelyhez a tudományos szövegek olvasói is tartoznak. Ők nem azért olvasnak tudományos szöveget, mert mondjuk szórakozni szeretnének, hanem valamilyen intézményes kényszer vagy belsővé tett külső kényszer nyomán: valaki másnak a nyomására vagy társadalmi reputációjuk megőrzése végett. A tudományos folyóiratokat az esetek döntő többségében kényszerolvasók olvassák. Lehetséges, hogy örömmel olvasnak bizonyos cikkeket, de ez nem változtat a dolgon. Ha az intézményes kényszerek, amelyek a kényszerolvasás kultúráját megteremtették, többé-kevésbé továbbra is fennállnak, akkor a tudományos folyóiratokat, akár ilyen formában jelennek meg, akár olyan formában, kénytelenek lesznek a kényszerolvasók továbbra is olvasni. Az egyetemi oktatási tapasztalatunk nyilván az, hogy a fiatal generációk sokkal inkább digitális tartalmakat keresnek, és nem papír alapú könyvet, ilyen értelemben bizonyára meg lehetne húzni egy generációs határt valahol negyven és ötven éves kor között, de ez szerintem nem írja felül az alaphelyzetet. Az lehetséges, hogy minden folyóirat áttér egy idő után a digitális formára, de ha marad egyetlen jó és fontos, az intézmények által továbbra is respektált papír alapú folyóirat, akkor annak is lesznek olvasói. Mert marad az intézményes kényszer.

F. Z.: Teljesen egyetértek ezzel, csak kiegészíteném egy kérdéssel: Mit értünk nyomtatott folyóirat alatt, hiszen ma már alig van olyan történelmi folyóirat, aminek ne lenne digitális változata? Mert ha én olvasok *Aetast*, de digitális formában, akkor én olvasok nyomtatott folyóiratot?

Sz. G.: Azzal, hogy egy nyomtatott folyóirat a számait digitális formában is elérhetővé teszi, maga elektronikus kiadvánnyá válik, vagy csak egy digitalizált változat az, hiszen maga a koncepció nem változik?

Cz. G.: Én nem választanám ilyen élesen ketté egy folyóiratnak a digitális, illetve a papír alapú változatát, hiszen tudomásom szerint ha egy folyóiratnak lényegesen eltér a nyomtatott és a digitális változata, akkor már új ISSN szám szükséges, azaz tulajdonképpen akkor már nem ugyanarról a folyóiratról van szó. Amikor huszonöt évvel ezelőtt a *Korall* folyóirat

megalakult, a fejünkben meg sem fordult más, minthogy ez egy papír alapú kiadvány lehet. Ha pedig ma alapítanék egy folyóiratot, eszembe sem jutna, hogy annak ne legyen digitális változata. Csak az a kérdés, hogy érdemes-e papíron is kiadni. Szerintem érdemes, de arról vitatkozhatunk, hogy ma mi a szerepe annak, hogy papíron is kiadjuk a lapot korlátozott példányszámban. Az biztos, hogy egy óriási, robbanásszerű változás történt, de én ennek inkább a pozitív oldalát látom, mivel az elérhetőség összehasonlíthatatlanul nagyobb.

Sz. M.: Ha van is a felvetett kérdésre reflexszerű, egyszavas válasz (tudniillik, hogy senki), érdemes egy pillanatra megállni: honnan tudjuk, hogy korábban ki olvasott tudományos folyóiratot? Amikor például a Budapesti Szemle, a korszak egyik fontos értelmiségi-kulturális folyóirata a 19. század második felében megjelent, akkor ismert volt az a mondás, hogy „a nyilvánosság teljes kizárásával írja, szerkeszti és olvassa Gyulai Pál”. Ő volt ugyanis a főszerkesztő. Ettől azért mégiscsak jelentősen eltér a mostani helyzet. Azaz úgy gondolom, most azért mégiscsak többen olvasnak nyomtatott folyóiratot, mint ahogy ez a tréfás s persze rosszmájú megjegyzés állította a Budapesti Szemlééről. Persze az valóban döntő különbség manapság, hogy egy periodika digitalizált (azaz alapvetően nyomtatott formájú, s tartalmát digitálisan is hozzáférhetővé teszik) vagy éppen valóban s lényegét tekintve digitális. A Pécsi Tudományegyetem Verso című irodalomtudományi folyóiratát említhetem, amelynek nincs nyomtatott változata, csak online lehet hozzáférni, ugyanakkor struktúráját tekintve épp olyan, mint egy nyomtatott folyóirat, ha akarom, akár ki is nyomtathatom magamnak. Tehát a különbség nem is a hozzáférés módjában áll, hanem a folyóirat struktúrájában. Ebben pedig szerintem jelentős változás nincs a hazai folyóirat-kultúrában. A történész lapok esetében nem ismerek olyat, amely kizárólag csak online formában létezik, hacsak nem a Kaleidoscope orvostörténeti folyóirat. S hogy miért jó mégis, ha egy periodikum megjelenik papíralapon is? Egy folyóirat nem egyszerűen csak egy halom papír, amire rá van nyomtatva különböző jeleknek a sokasága, hanem a folyóirat intézmény. És ha valaki intézményesülni akar, akkor még mindig nem nagyon van más mód erre, mint hogy folyóiratban gondolja el magát. Ebből a szempontból szerintem, meteor ide, meteor oda, van még néhány éve a dinoszauruszoknak, mint ahogy valószínűleg annak idején is volt. Ez egy hosszú átmeneti időszak, amelyben nagyon fontos, hogy egy lap hogyan strukturálódik, milyen szerkezetben épül föl. Még akkor is, ha valóban van egy korszakváltás. Czoch Gáborral mi évfolyamtársak voltunk, s mind a ketten kikötöttünk valahogy a folyóiratok világában. Igaz, az az igény vagy vágy, hogy folyóiratot lehet vagy kell (esetleg éppen nem lehet, de kell) csinálni, a '80-as években sokkal erőteljesebb volt, és nagyobb vonzerővel rendelkezett. Most ennek mintha csökkenne a lendülete vagy a presztízsértéke. De attól még az, hogy egy folyóirat létrehozása valamiképpen egy intézménynek a létrehozása is, szerintem megmaradt.

Sz. A.: Én elrugaszkodnék attól, hogy valami digitális vagy nyomtatott formájú, mert igazából a műfaj a lényeg, az, hogy ez szakfolyóirat, a tartalom és a struktúra adott. És ennek a közönsége itt van. A szakfolyóiratok leginkább ezt a közönséget szolgálják ki. A kérdés az, hogy akarunk-e másképp gondolkodni a szakfolyóiratokról, akarunk-e másokhoz elérni, vagy akarunk-e ezen a tartalom vagy struktúrán változtatni. Ehhez képest másodlagos, hogy valami nyomtatott vagy digitális. Ez olyasmi, minthogy ragaszkodunk-e a készpénzhez vagy kártyával fizetünk. Ma már egy digitális szerkesztőség is megállja úgy a helyét, hogy nem feltétlenül intézményhez kötött, vagy nem feltétlenül van nyomtatott lapja. Egy másik kérdés a tudományos ismeretterjesztés, ami nem lehet meg a tudományos szakfolyóiratok és az alap kutatások nélkül, és akkor ennek relációjában is el lehet gondolkodni, hogy melyiknek mit kell kiszolgálni. Erről érdemes inkább beszélgetni, mert sokkal érdekesebb, hogy melyik milyen szerepet tölt be; tudva azt, hogy mi volt a nyolcvanas években és mi van ma ezekkel

a tartalmakkal, közönséggel, tudománnyal, történészekkel. Talán a tudományos közösség is kisebb lehet, mint a nyolcvanas-kilencvenes években.

Sz. G.: Én éltem olyan időszakban is, ahol a tudományok humán erőforrásai bővültek, s ezzel nyilvánvalóan parallel jelenség volt a tudományos folyóiratok megjelenése. A kicsit nagyobb és változó közönség más dolgokra is kíváncsi lett, több dolgot is el tudott tartani, mint korábban. A következő kérdés lehet az, hogy akarunk-e s kiket is akarunk és hogyan megszólítani. Mert mi egymás között nem tudományos ismeretterjesztést végzünk. Nagyon sok tudományos ismeretet közlünk, amit a kollegák vagy felhasználják, vagy nem használnak fel, de a tudományos ismeretterjesztés e körön kívül történik. Hogyan kellene tehát a tudományos műfajnak felülvizsgálni magát, hogy más közönséggel is találkozhatson?

B. K.: Azt kérdezném a folyóirat közeli emberektől, hogy hogyan állunk most a példányszámokkal, egy szakfolyóiratnak ma milyen példányszáma van, és ez hogyan csökkent. S ezt a pénz befolyásolja, vagy az eladott példányok száma befolyásolja, vagy a támogatás mértéke befolyásolja, s mi történik ennek a logisztikájával? S bízunk-e annyira a digitális tárolórendszerekben, hogy csak digitális formában adjunk ki folyóiratot? Én személyesen nem bíznék, örülnék, ha legalább egy példány maradna kinyomtatva. Tényleg arról van szó, hogy egyszer csak eltűnnek?

Sz. G.: Valóban felmerült programozókban is, hogy mi lesz majd annyi szoftverfrissítés és verzióváltás után, hogy majd nem az elérhetőség lesz a gond, hanem az olvashatóság, a letölthetőség, s így mennyi dolog fog elveszni, miközben, mondjuk, egy ősnymtatványt még mindig olvashatunk. Egyébként egy bajai, PhD-vel rendelkező középiskolai tanár mesélte, hogy az ő édesapja általános iskolai tanárként megrendelt egy sor történeti és irodalmi folyóiratot, amit el is olvasott, nem kényszerolvasó volt. Ezt most ő már nem engedhetné meg magának.

Cz. G.: Ha arról beszélünk, hogy mi a papír alapú forma értelme, akkor Klaniczay Gábor az előadása elején rátapintott annak két funkciójára. Mert azzal kezdte, hogy milyen örömmel tekinti meg az *Aetas* új számát, vagyis hogy nekünk olvasóként, legalábbis a mi szocializációinkban, örömet okoz, hogy papír alapon vesszük kézbe. Másrészt Gábor azt is mondta, hogy a könyvespolcán előkereste a régebbi számokat, ez pedig az archiválás funkcióra utal. Én egyébként a *Korall* szerkesztőségében körbe küldtem a kérdéssort, hogy adott esetben valamiféle közös véleményt képviseljek, és a *Korall* szerkesztőségén belül a digitális bölcsészet területét legjobban ismerő kollégám, Ring Orsolya véleménye szerint jelenleg még nem látzik, hogy a különböző digitális tartalmak száz, kétszáz év múlva hogyan őrződnek meg, a papírral viszont megvannak már ezek a tapasztalatok. Az olvasók számával kapcsolatban pedig a példányszám és az, hogy hány olvasónk van, ez két teljesen külön dolog. Az előfizetőink számából tehát abszolút nem lehet kiindulni, de a *Korall* 60-70 előfizetője közül egyre többen a digitális formára fizetnek elő. Mi ezt úgy tekintjük, hogy ezek az olvasóink gesztust tesznek nekünk, kifejezve azt, hogy fontosnak tartják és támogatják a *Korall*t. Mert egyébként a Nemzeti Kulturális Alap támogatásából részesülő folyóiratoknak féleven belül teljesen hozzáférhetővé kell tenni a számokat, és mivel ezek nem napi sajtótermékek, nem romlik meg a bennük levő információ, semmi sem történik, ha valaki csak félév múlva olvassa el.

Sz. M.: Hadd próbáljak meg válaszolni Katinak, mert ugyan nem hangzott el, de jelenleg is van egy folyóirat, aminek én vagyok a főszerkesztője. Ez az Irodalomismeret, amely a Magyar Irodalomtörténeti Társaság lapja. Pontosan tudom tehát, hogy ennek a példányszáma száz körül van, attól függ, hogy mennyi a támogatás. És a következő szám megjelenésekor tesszük

közzé az előző szám digitalizált változatát. De egy szakfolyóirat esetében, ahogy Gábor mondta, a tartalom nem romlik meg, ezért időben elnyúlik az olvasók száma. Tehát nagyon félrevezető, ha abból próbáljuk megállapítani a lapnak az életképességét, hogy aktuálisan a friss számot hányan veszik kézbe. És azért volt olyan számunk, amely az utolsó példányig elfogyott: Arany János lányának, Arany Juliskának a szerelmi levelezését Szabó Sámuellel közölte nálunk Olosz Katalin, marosvásárhelyi folklorista. Ezek a levelek persze igazán arról szóltak, hogy Arany Juliska nem volt szerelmes Szabó Sámuelbe, aki megkérte a kezét, de a lány nagyon szeretett volna szerelmesnek látszani. Az lett a vége, hogy az apa, Arany János mondta ki, hogy nem adja a lányát Szabóhoz. Szabó Sámuel dédunokáinál őrződött meg a levélanyag, Marosvásárhelyről került elő, és korábban ismeretlen volt. Ez a számunk nagy érdeklődést keltett. A példányszám továbbá azért is változhat, mert nagyon bizonytalan az anyagi támogatás, tehát ahhoz képest, hogy egy folyóirat fennmaradása valamiképpen egy tágabb közösségnek a fenntartását is jelenti, nincsen kiszámítható támogatás. A Nemzeti Kulturális Alap egy olyan lélegeztető zsinór, amelyet időnként elszorítanak, hogy az illető orgánum megfulladjon. S hadd mondjam el, hogy a digitális tartalmak eltűnése is most már napi tapasztalat. Az egyik kedves, nemrégiben elhunyt kollégám, Horváth Iván mondta el nekem egy beszélgetés alkalmával, hogy ő az internetről eltűnő tartalmakat gyűjti, s ezért fizetni is hajlandó. Például a magyar nagyszótár korábbi anyaggyűjtését megvásárolta, mivel az már nem volt szabadon, mindenki számára hozzáférhető. Iván szerette az extrém dolgokat.

T. J.: Én irodalomkritikusként a *Jelenkor* folyóirat szerkesztő bizottságának több évtizedes tagja vagyok, s úgy tudom, hogy e lap jelen pillanatban 1000-1200 példányban jelenik meg, körülbelül ugyanannyiban, mint amikor ott dolgoztam fiatal segédszerkesztőként 1988-90-ben. S körülbelül ugyanannyiban, mint Gyulai Pál *Budapesti Szemléje* jelenhetett meg annak idején. Voltaképpen a vezető magyar irodalmi folyóiratoknak a példányszáma nem változott jelentősen 1870 és napjaink között. Néha a *Nyugat* alulteljesített ehhez képest, mert voltak 600-800 példányos évei, de voltak ennél sokkal jobb évei is. Átlagban a jó magyar irodalmi folyóiratok példányszáma százötven éve többé-kevésbé állandó, ami azt jelenti, hogy az írni-olvasni tudás bővült, az információmennyiség, ami rendelkezésünkre áll, bővült, de a magyar elitnek a létszáma nem gyarapodott jelentős mértékben százötven év alatt. Ugyanannyi főből áll, csak épp a népesség közben növekedett.

F. Z.: Én a „papír” értelméhez szeretnék hozzászólni, lényegében Czoch Gáborral egyetértve, de nem folyóiratról, hanem egy másik projektről szólva. Nyolcadik éve folyik a Történettudományi Intézetben Széchenyi István leveleinek a kritikai kiadása, amit eleve online formában terveztünk (honlap, adatbázis) és 1836-nál tartunk. Az a tervünk, hogy ha végzünk – körülbelül ötezer levélről van szó, a kritikai kiadások formai szabályait követjük az online változatban is –, akkor majd keresünk kiadót. Talán 8-10 kötet lesz ebből, s valami alacsony példányszámban kinyomtatjuk majd, ugyanebből a megfontolásból, hogy legalább a könyvtárak könyvespolcán ott legyen archiválás céljából. A nyomtatás már bizonyított a tartósságot illetően. A kutatók viszont már úgyis az online változatot használják.

Sz G.: A szakfolyóiratok esetében azért sem mérvadó a példányszám, mert a szakfolyóiratok igazi megrendelői a könyvtárak. S mivel ott helyben olvassák, nem kölcsönzik azokat, az olvasások számát nem tudjuk követni. Ez erősíti, hogy a példányszám önmagában nem irányadó.

Sz. M.: Van egy olyan típusú modell is jelenleg, nem a történeti, hanem az irodalomtörténeti könyvkiadásban, amelyik megpróbálja ezt a gerillammarketinget követni. A Reciti Kiadóra gondolok az Irodalomtudományi Intézetben. S azért gerillammarketing, amit ők csinálnak, mert mindenki ingyen végzi a munkáját. Amúgy a humán szférában egyre inkább kezd elvárt dologgá válni, hogy mindenki ingyen dolgozzon (ez egyébként aligha helyeselhető). A Reciti Kiadó könyvei a megjelenés pillanatától kezdve fenn vannak az interneten, de készül belőlük, mondjuk, ötven vagy száz nyomtatott példány is, ami a szerzőknek és könyvtáraknak elegendő, tehát van azért print változat. Mi több, az interneten fent lévő szöveg nyomdakészen meg van szerkesztve, tehát ha valaki akarja, ki is nyomtathatja, s ha bekötteti, fölteheti a polcára. A kiadó pedig figyeli, hogy hányan töltik le a könyvet, s a letöltések száma egyébként meg is jelenik egy kis grafikában a honlapon: mely országban hányan töltötték le a művet Magyarországtól Sierra Leonéig. Az Irodalomtudományi Intézetben a konferencia-kötetek egy idő óta már így, ennél a kiadónál jelennek meg, külön sorozatszerkesztővel. S a kiadványok között vannak szövegkiadások is. Ez a modell szerintem járható út lehet.

Sz. G.: *A nyomtatott kiadványokhoz képest a digitális világ milyen új rétegekhez juthat el, ehhez milyen új műfajokra van szükség? Miben különbözik a digitális ismeretközvetítés a hagyományos formákhoz képest? Mit tanulhatnak a nyomtatott lapok a digitális kiadványoktól, tág értelemben elindulva a podcastoktól, a blogoktól?*

Sz. A.: Messziről fogok indítani, mert nekem nagyon sok kérdésem van, amelyek legalábbis engem foglalkoztatnak: Mit gondolunk a szövegekről, és mit gondolunk a vizualitásról, hiszen mégiscsak minden digitális platform a szövegek mellett a vizualitással próbálja megnyerni a figyelmet? És itt mindjárt jön a humán- és természettudományok közötti különbség, mert a humántudomány alapvetően szövegközpontú. Milyen arányban lehet ezt elmozdítani, s el kell-e mozdítani? A vizualitás a minket körülvevő világban egy nagyon izgalmas és fontos dolog. A másik, ami mindig motoszkál bennem, az, hogy az ismeretterjesztést valójában kinek kell csinálni. Nekünk? Vagy másnak? Vagy minden intézetben lennie kellene egy kommunikációs szakembernek, aki népszerűsíti a tudományos „termékeinket”? Abban, hogy ezt most mi magunk vállaljuk föl, az is benne van, hogy kiszorultunk minden máshonnan. Nem a Magyar Televízióban vagyunk, és nem a Magyar Rádióban, és sorolhatnám. Tehát mi az, ami rendelkezésre áll? A saját tartalom gyártása, amit elég sokszor intézetek vagy egy-egy ember vállal magára, és intézeti támogatással megpróbálja az intézet tudományos tartalmát, eredményeit valamilyen más platformra terelni. Másrészt talán az, hogy a humántudományok ezzel foglalkoznak, valójában legitimációs kényszer is. Vagy nem, vagy mennyire az? A természettudósoktól mennyire várják el, hogy részt vegyenek a tudománynépszerűsítésben? A humántudományok képviselői miért szeretnek annyira gondolkodni ezen, miközben folyamatosan a haszon és hasznosság kérdésében gondolkodunk, azaz beletoljuk magunkat abba, hogy nekünk ezzel foglalkozni kell, hogy megmutassuk, elmagyarázzuk, hogy mi egyébként hogyan dolgozunk, s nekünk mi a hasznunk? Ezek olyan kérdések, amelyek túlmutatnak azon, hogy milyen digitális tartalom születik azután a végén. Mi két műfajjal próbálkozunk a volt Bölcsészettudományi Kutatóközpontban, de egyikünk sem végzett kommunikáció vagy marketing szakot. Az egyik egy négy éve indult podcast gyártása (*Glossza), ennek az elérési mutatója egy blogbejegyzés határán mozog, azaz egy adás öt-tízezer hallgatóhoz tud elérni. Hozzáteve, hogy nagyon szűk réteg az, aki kulturális vagy tudományos tartalmat szeretne és akar fogyasztani. Tulajdonképpen ennél sokkal nagyobb azok száma, akik akár ilyen formában tudományos tartalmakat keresnének, de egy ponton túl az anyagi szempont is előkerül. Azt gondolnánk, hogy a digitális tartalomgyártás olcsóbb műfaj, mint a nyomtatott, de nem. Attól a ponttól kezdve, hogy van eszközberuházás, hangmérnök vagy

videofelvétel és -vágás, egyéb utómunkák, odáig, hogy azt valaki posztolja, hirdeti, valójában ez már sokkal költségesebb és többfázisú folyamat. Egyébként ennek a podcast műfajnak az volt az indíttatása nálunk, hogy az intézeti kollégákat picit közelebb hozzuk, egyáltalán rányissuk egymásra az ajtót, megmutassuk egymásnak is, mivel foglalkozunk, találkozásokat hozunk létre, s ezeket a találkozásokat megpróbáljuk kihangosítani vagy másik éterbe tenni. De közben arra is figyelünk, hogy a vendégek különböző területekről és intézetekből érkezzenek, legyen tudományos, de közben mégiscsak kinyissa azt a témát, azt a beszélgetést. A másik próbálkozásunk a Mecenatúra pályázat volt, amit én nagyon támogatnék a tudományfinanszírozáson belül, miszerint ne csak a kutatásokra adjunk pénzt, hanem a kutatásoknak a megmutatására, a láthatóságára is. Ez jelentsen akár könyvet, akár más típusú tartalmat. Sajnálatos, hogy ilyen pályázatot mindig is nagyon ritkán írtak ki, és általában belerakták az OTKA kutatási pályázatokba. Szerintem fontos lenne, hogy a tudományfinanszírozásában ilyen típusú pénzek is megjelenjenek. A Mecenatúra pályázat és a Katt(anj) a tudományra projekt keretében mi filmekkel foglalkoztunk, itt rövidebb, tíz-tizenkét perces filmeket kell érteni, ami elég hosszú a jelenlegi kommunikációs térben és a rövid tartalmak világában. És ilyenkor szoktak a kutatók teljes mértékben kiakadni, amikor azt mondjuk, hogy ez nagyon hosszú, és rövidebben vagy mindösszesen egy percben kellene ugyanazt elmondani. Persze nekem is nagyon nehéz lenne egy percben valamilyen impulzust átadni. De az alattunk levő generáció húsz vagy harminc másodpercig figyel. És akkor nem beszéltünk szövegekről, nem beszéltünk semmi másról, csak arról, hogy valamilyen impulzust kapott. Én nyilván csak abban tudok reménykedni, hogy az itt kapott impulzus elvezeti egy másikféle tartalomhoz, ami esetleg egy tíz perces film, esetleg egy ötvenperces beszélgetés, vagy ne adj isten, bemegy a könyvtárba, és valami könyvet is levesz hozzá. Ilyenkor már érdekes a célközönség vagy a tudományos tartalom típusa, hogy kik és hogyan fogyasztják a tudományos tartalmakat.

Sz. G.: Talán az lehet az egyik következtetés, hogy nem feltétlenül az alapkutatási eredményeket közlő tudományos folyóiratoknak a feladata az, hogy blogokkal, podcastokkal, mindezt maximális forráshiánnyal egyébként, meg tudják oldani a tudományos ismeretterjesztést. Ugyanakkor, mivel a generációk jönnek egymás után, vélhetően a leszűrt tapasztalatokat át kell majd venni. Egyébként a Francia Intézet, maga a francia kormány szervez már évek óta olyan versenyt doktori hallgatóknak, hogy három percben kell bemutatniuk a készülő értekezés témáját, amit Magyarországon is megrendeznek.

Sz. A.: Én nem mondtam, hogy nem kell ez, hanem igazából ez is kell, és az is kell, ebben kell megtalálni az egyensúlyt. Nem tudom, hányan használnak ebben a teremben TikTokot, vagy mindenkít kiráz a hideg attól, de a Francia Intézetnek van az egyik legjobb TikTok csatornája. Mutatja, hogy egy hagyományos intézmény hogyan tud humoros lenni, nem hülyét csinálni magából, mégis megmutat valamit magából annak a generációnak. Az egyik legjobb példa, amit ők csinálnak.

Sz. G.: Ennek a másik oldalát is idézném: Amikor legutóbb Új-Kaledóniában lázadások voltak, a francia kormány első intézkedése volt, hogy felfüggesztette a TikTokot.

F. Z.: Kimaradt eddig egy műfajnak az említése. Nyomatott formában is létezett tudományos ismeretterjesztés, ez nem egy újonnan keletkezett műfaj, nem is konkurencia. A *Historia* fénykorában óriási példányszámban kelt el, és ma is létezik a *Rubicon*, a *BBC History*. Teljesen világos volt korábban is, hogy van egy szereposztás vagy munkamegosztás a szakfolyóiratok és a tudományos ismeretterjesztő folyóiratok között. Szerintem ez a digitális

világban is ugyanígy van, nem szembeállítható dolgok ezek, egyszerűen egy más műfajról van szó.

Sz. G.: Nem hierarchiáról beszélünk tehát.

F. Z.: Reagálnék még Adriennek arra a gondolatára, hogy a bölcsészettudományokkal szemben van egy kényszer, hogy kommunikálják az eredményeiket, mutatkozzanak meg. Én ezt soha nem éreztem kényszernek. Lehetőségnek éreztem, hogy szemben egy kvantumfizikussal én tudok beszélni arról, amivel én és a kollégáim foglalkoznak, azt el lehet mesélni nagyobb körnek, bizonyos műveltségi és iskolázottsági és intellektuális igényszint fölött. És hogy a bölcsészettudományok el tudnak érni nem kényszerolvasókat is. Ezt nagyon sokan olvassák intellektuális élvezetből. Ez így volt már a nyomtatott ismeretterjesztő folyóiratok esetében is. A '90-es évek körül kezdődött a pályám, s kezdettől elég sokat írtam nagyközönségnek szánt történeti összefoglalókba, a hagyományos formákban is, meg a *Históriában*, *Rubiconban* is. Ebben benne volt az a kényszerhelyzet is, hogy '90 után szinte leállt a tudományos könyvkiadás, az *Agrártörténeti Szemle* például négy-öt évig egyáltalán nem jelent meg. A tudományos ismeretterjesztő könyvkiadás volt szinte az egyetlen olyan terület, amely nemcsak hogy túlélte ezt a válságot, de még föl is virágzott a '90-es években. Én szívesen csinálom ezt. Amikor 2013-ban elkezdtem a blogot, az arra volt közvetlen reakció, hogy akkor két éve végzett a fiam a Közgáz marketing-kommunikáció szakán, és a digitális sajtóról írta a szakdolgozatát. Egy mondata emlékezetes maradt, azzal ő tette a bogarat a fülembe: Változik a világ, a kommunikáció, ha nem reagáltok rá, ki fogtok halni, mint a dinoszauruszok.

Sz. G.: 2018-ban a Tudományok Ünnepe alkalmával a szegedi akadémiai bizottság rendezvényén is mintegy elvárásként fogalmazódott meg, hogy a bölcsész egyetemi oktató végezzen tudományos ismeretterjesztést, találja ki ennek módszereit. S a hivatkozás az volt, hogy a természettudósok rendszeresen tartanak ilyet. Az egyetem akkori rektora, maga akadémikus fizikus, elmondta, hogy ő maga jár ismeretterjesztő előadásra, de tőlük sem mindenki teszi ezt.

Sz. A.: Lehet, hogy hibásan gondolom, de az él az én fejemben, hogy a többség tudománynak a természettudományt gondolja. A kvantumfizikushoz kevesebben tudunk hozzászólni, mint Széchenyi Istvánhoz. Más a tudomány megítélése.

T. J.: Nem akarnám eltéríteni a beszélgetést, csak eszembe jutott, hogy a humán tudományok természettudományokkal való vetélkedése egyidejű a humán tudományok professzionalizációjának a történetével, és hogy ez a rivalizálás pontosan mit is eredményez éppen a humán tudományokban, az mindig nagyon erősen függ a politikatörténeti kontextustól. S ha két lépést hátra lépünk, és úgy pillantunk a tudományos ismeretterjesztés és a tudományos szövegek előállítására kérdésre, akkor körülbelül hasonló történeti ívet lehetne fölrajzolni. Angyal Dávid számára – a 19. század végén indult pályáról van szó, amely az 1930-as években zárult – ez a probléma így még nem jelentkezett, mivel olyan tudományos diszkurzust beszélt, ami azonos volt a művelt nagyközönség diszkurzusával. A tudományos népszerűsítés és az ő tudományos nyelve egybeesett. Voltaképpen a történettudomány későbbi differenciálódása és tudományos fejlődése okozza azt a problémát, amiről beszélgetünk. Azok a szaktanulmányok, amelyeket megfogalmazunk, ma már sokkal nagyobb távolságra vannak a nagyközönség diszkurzusától. Az olló, ami csak szűken volt nyitva Angyal Dávidnál, a mi esetünkben már jobban kinyílt, s vannak szakterületek, ahol még inkább. A probléma hosszú idő alatt jött létre, intézményes okai vannak, részben mediális okai. Praktikus válaszokat ki

tudunk találni a kezelésére, általánosan azonban szerintem csak történetileg érdemes vizsgálni. Minden intézmény számára más és más praktikus kérdések merülnek fel e szétnyílt olló kapcsán, és akik az illető intézményt életben akarják tartani, azoknak ki kell találniuk a maguk praktikus válaszait.

F. Z.: Egyetértek, egy példát szeretnék említeni a nyelvről: A mi tudományágunk rendelkezik azzal a lehetőséggel, hogy nyilván nem teljesen ugyanazt a tartalmat, de nagyon más nyelven is el lehet beszélni a lényegét. A blogom, a hétköznapi élet története egy darabig teljesen egyszemélyes vállalkozás volt, csak az én írásaim voltak rajta. De aztán elkezdtem kibővíteni a kört, kollégákat hívtam meg szerzőként, az itt jelenlevők közül Gyáni Gábort és Valuch Tibort. Amit szaktanulmányban is megírtak, átírva itt is elmehetett, és több ezer olvasót érdekelhetett például Gábor írása az anyaság kontraulódásáról vagy Tibor írása a „szexualitás a Kádár-korban témáról”. Természetesen a szexualitás történetéről szóló posztok érték el a legnagyobb olvasottságot, ötvenezer olvasó fölött volt az egyik csúcstartó. Összefoglalva: bár nagyon eltávolodott a két nyelv egymástól, de lefordítható.

T. J.: Tudunk több nyelvet is beszélni.

Sz. G.: Igen, ugyanakkor a tévhitekkel, előítéletekkel szemben egy ilyen blogon alap kutatás, alap kutatás eredményét tükröző tudományos szöveg is megjelenhet.

F. Z.: A blog későbbi folytatása során folyóiratszerűvé vált, amikor évekre Erdélyi Gabriella családtörténeti Lendület projektjének tudományos ismeretterjesztő platformjává vált. A projekt több mint húsz résztvevője töltötte meg tartalommal, havonta egy poszttal, olyan szövegek közönségnek szánt változatával, amik konferenciákon hangzottak el, tanulmánykötetekbe kerültek be.

Sz. G.: Eszerint lehetséges békés egymás mellett élés a nyomtatott műfajok és a digitális műfajok között hosszú távon, a nyomtatott sajtó, ha nyomtatottan marad, akkor maradjon ön-maga, és a műfajokat ne keverjük, hanem inkább színesítsük, variáljuk, egészítsük ki másokkal, ne pedig lecséréljük.

Sz. M.: A tudományos ismeretközlés műfajai nagyon tradicionális és régi műfajok. Ha tehát a kedvenc korszakomba, a 18. századba képzelem magam, az a módszer, ahogy annak idején például Bél Mátyás dolgozott, jelentősen nem különbözik arról, ahogyan ma dolgozik egy történész: ha összegyűjtöttük az adatokat, megvan a toll, megvan a papír, az ember pedig ráírja a következtetéseit. Ez persze nem 18. századi eredetű dolog, hanem a humanizmus alakította ki ezt a típusú tudáselméletet és munkamódszert, amelyet továbbvitt a tudományosság, legalábbis a humán tudományosság. Ezen nincs értelme és nem is szabad változtatni, mert az ereje éppen a konzervativitásában létezik. Ha mi másképpen gondoljuk el a tudományosságot, akkor másféle műfajok kellenek; de ezeknek a hagyományos műfajoknak az életben tartására szolgálnak a tudományos folyóiratok a humán tudományok területén, és hiába van nagyon sok egyéb módszertani, szemléletbeli, koncepcionális, akár mediológiai változás, a lényeg alapvetően ugyanaz marad. A tudományos ismeretközlés formái megmaradnak, és szerintem maradjanak is meg. S hogy ez most kényszer vagy nem kényszer, az arra emlékeztet engem, amikor a KGST-ről mondták, hogy sovány tehének egymást fejjik. A humán tudósokat olyan helyzetbe kényszerítik, hogy folyamatosan igazolják saját magukat: nemcsak az a feladatuk, hogy fenntartsák saját tudományuk kereteit, hanem még meg is kell találniuk azokat a formákat is, amelyben folyamatosan érvelni tudnak amellett, hogy

érdekes és fontos, amit csinálnak. Ez alapvetően méltatlan helyzet, különösen úgy, hogy erre nincs finanszírozás.

Sz. A.: Ez most kicsit olyan volt, mintha minden rendben lenne a dologgal, hátra dőlhetünk, maradhat a folyóirat, és igazából nincs dolgunk, hiszen a 18. század óta így van, tehát most is így lehet. Mintegy megnyugtató választ találtunk a saját kérdésünkre.

Sz. G.: Egy kerekasztal konklúziója nem zárja ki, hogy ez így legyen, mert egyet is érthetünk azzal, amit magunk is szeretünk és csinálunk. Még egy kérdést vetek fel azonban: a kép szerepét. A kép, ami egyébként sokkal régebben velünk van, mint ahogy azt gondolnánk. Hiszen előbb vala a kép, a barlangrajzoktól kezdve a piramisok belsejét díszítő képekig, és aztán valamikor társult ahhoz a szöveg. Majd változott a hierarchia, a kép lett az illusztrációja a szövegnek, először a metszet, utána a fénykép. Viszont ma fordul némileg a dolog. Saját kutatási területemről, az utazási irodalomról hozva példát: mára az útleírás egy képsorozat, ami nem úgy néz ki, hogy valaki megír egy szöveget, elmeséli a többieknek, hogy erre voltunk, arra voltunk, és itt ez a kép ezt mutatja, az a kép azt mutatja, hanem odaadja a képet vagy szétküldi, s vagy önmagától elmondja, hogy mit ábrázolnak a képek, vagy rákérdeznek, de mindenképpen fölborult a szöveg és kép között a hierarchia. Nem a kép illusztrálja a szöveget, hanem a szöveg magyarázza a képet. Egy netes projekt esetén a képiség nyilván nagy súllyal esik a latba. De hogyan, kikre kell gondolnunk, amikor képiséget viszünk a publikációba?

F. Z.: Nekem, amikor ezt a blogot elkezdtem, tulajdonképpen ez volt a legnagyobb újdonság, amit meg kellett tanulnom. A szövegalkotás nem volt nagyon más, mintha a *Rubiconba* vagy a *Históriába* írtam volna egy tudományos ismeretterjesztő cikket, maximum az, hogy az online szöveget jobban kell tagolni, több közcímmel a képernyőolvasáshoz. De a képszerkesztés nagyon fontos tanulási folyamat volt számomra. Fölértékelődtek, sőt tulajdonképpen történésként akkor jelentek meg a vizuális források a horizontomon. Kialakult, hogy egy 20–30 000 leütésnyi tudományos ismeretterjesztő cikkhez kell minimum 6, de inkább 8 vagy 10 illusztráció, ami nem csak illusztráció, hiszen a képaláírásokkal nagyon közvetlenül kapcsolni lehet a szöveghez. Az egészen biztos, hogy egy tisztán szöveges posztot nagyon kevesen olvasnak, azonnal továbbpörgetnek. És még egy tanulság: A bloggal az utolsó fellángolásom a COVID idején volt, megint egy sokszerzős járványtörténeti sorozat formájában. De aztán elfogyott az energiám és az időm: elérhető most is a blog, de már nem gyarapszik. Egyébként érzékeltem egy olyan tendenciát is, hogy leáldozóban van az írásos műfaj, ahol olvasni kell, s egyre inkább a podcastok veszik át még a bölcsészettudományokban is az ismeretterjesztő funkciókat.

B. K.: Képekről van szó, egy kicsit azért térek vissza az *Aetashoz*, mert gondolkoztam ezeken az előre elküldött kérdéseken, és eszembe jutott, hogy én 2004-ben írtam egy recenziót az *Aetasban* arról, hogy hogyan néztek ki az akkori folyóiratok honlapjai. És hát természetesen mindenkiről leszedtem a keresztvizet. Látni lehet, hogy hogyan tör be a webó.2, mert egyetlen olyan honlap volt akkor, ahol volt Fórum, és ennek én nagyon örültem, ez a történelemtanárok lapja volt egyébként. Az volt az általános megállapításom, hogy akkor is az ismeretterjesztő magazinoknak, a *Rubiconnak* meg a *Históriának* a weboldala volt az, ahol voltak képek. Most nem néztem meg a honlapokat, de írhatok egy újabb recenziót... Az *Aetasnak*, azt hiszem, csak azt róttam föl, hogy fájdalmas lassúsággal bővül az archívum, és azt hiszem, a *Korallt* megdicsértem. Egyébként pedig bár mondjuk, hogy az ismeretterjesztésben ugyanarra a nyelvre van szükség, mint a folyóiratoknak a nyelve, de azért ez nem ugyanaz a nyelv,

itt váltani kellene, és ez nem megy mindenkinek. Éppen ezért azt gondolom, hogy azt, hogy vannak már más médiumok, akár a podcast, meg a video, nem nehézségként kellene felfogni, ez egy lehetőség. Sokkal kevesebb időt igényel leülni beszélgetni, nyilván a szervezők részéről ez nem kevesebb idő, de nem kell megtanulni másképpen írni ahhoz, hogy az ember leül beszélgetni valakivel, és elmondja a hétköznapi nyelvén azt, hogy miről is szól a kutatása. Ebben én inkább lehetőséget látok, nem kell kétszer megírni, hanem lehet beszélni is róla.

Sz. A.: Én díjaznám ezt az optimizmust, hogy a kutatótársak szeretnek beszélni a témájukról, és egyébként el is ismerik ezt a műfajt. Nekem többségében az a tapasztalatom, bár a közvetlen kollégáim nagyon támogatóak ebben, de amúgy egyrészt nem feltétlenül értik vagy nem feltétlenül támogatják, vagy csak jó, hát csinálja, ez az ő szerelemgyereke. Másrészt nekem meglepő, hogy megjednek attól, hogy a saját témájukról beszélgessenek. S hogy bármi személyességet belevigyenek. Lehet arról beszélni, hogy mi a személyes és mi nem, de a marketing azt mondja, hogy a személyesség fontos, nyilván kíváncsiak a történészre mint alkotóra is, s ez végképp nagyon távol áll minden kutatótól. Szóval azért engem meglep néha, hogy ahelyett, hogy a lehetőséget látná benne, inkább megjed a feladattól, vagy nem feltétlenül érti vagy érzi annak fontosságát.

F. Z.: Magától értetődőként kezelted, Katalin, hogy aki nem tud másképp írni, attól még tud másképp beszélni, mintha egy tudományos konferencián adna elő a kutatási témájáról. Ez sem magától értetődő.

Cz. G.: Én abból a szempontból teljesen nyugodt vagyok, ha a honlapokat a képek kapcsán fogjuk megnézni, mert a *Korall* minden egyes címlapján van egy fénykép, vagyis nagyon jó képek lesznek ott. A folyóirat szerkesztésénél az mindig egy nagyon jó pillanat, amikor közös vitával döntjük el, hogy mi legyen az illusztráció a címlapon. S nem az az egy, mert a folyóiratunk még a papíros változatban is közöl, néha még színes ábrákat és fényképeket is. Az más kérdés természetesen, hogy az online megjelenésnél nem lenne ez akadály, míg a papírosnál többletköltséggel jár, de mi ezt be szoktuk vállalni. A következő megjegyzéssel pedig megpróbálom utolérni a beszélgetést: Már többször eszembe jutott az *Annales* folyóirat és körének az esete a népszerűsítés kapcsán. Nyilván senkiben sem merül fel, hogy az *Annales* folyóiratot népszerűsítő folyóirattá alakítsák át, de az *Annales* körének olyan vezetői, mint Jacques Le Goff vagy George Duby élen jártak a tudományos népszerűsítésben. Le Goffnak hétfőnként ismeretterjesztő műsora volt a francia rádióban, Georges Duby hasonlóképp dokumentumfilm-sorozatot csinált, amit egyébként a magyar televízió is adott. A legszerencsésebb esetben tehát a legnagyobb történészek vállalkoznak arra, hogy népszerűsítő módon tegyék közzé a kutatásukat. Nem mindenkinek van meg azonban ez a képessége.

T. J.: Az eddigi beszélgetésből kitént, hogy vannak közösségi műfajok, mint például a folyóiratok, amelyeknek nagyon fontos eleme, hogy a közösségteremtéssel is foglalkoznak, a tudományon belül és azon túl is. És vannak individuális műfajok, amelyeket egyedül is lehet csinálni: a blog is ilyen. Az ilyen individuális műfajokról még nem esett szó. Nemrégiben találkoztam például az azonnali kutatási beszámoló műfajával az interneten. Isaiiah Berlin egy fogalmának, az *ellenfelvilágosodásnak* akartam utána nézni, s rátaláltam böngészés közben egy kutatóra, James Schmidre, aki utánanézett e fogalom történetének. És aztán kiderült, hogy évek óta kutatási naplót vezet Berlin fogalomhasználatának vizsgálatáról, s ha felfedez valamit, azonnal, egy napon belül közzéteszi. Ez szerintem nagyon érdekes dolog, mert rendkívüli módon megváltoztatja a tudományos működés módját. Egyrészt azért, mert olyan gyorsan teszi közzé az eredményeit, hogy kételyeink lehetnek felőle, tényleg ellenőrizte-e

vajon ennyi idő alatt? Másrészt az azonnali beszámoló közösségi gesztus, amely mindenki mással, aki érdeklődik a téma iránt és olvas angol nyelven, már menet közben megosztja az eredményeit. Gyerekek, szóljatok hozzá, így van? Nem így van? És ez a kérdés mindenkihez szól Sierra Leonétól Magyarorszáig.

Sz.G.: Majdhogynem olyan, minthogy én elmegyek a könyvtárba, és a Diderot-ról készített jegyzeteimet félig nyersen [*T. J.:* Ha úgy ítéled meg, hogy ez újat mond a Diderot kutatásban.] fölteszem és várom rá a reakciókat. Tulajdonképpen nekem is hasznos lehet. Az ember azonban elgondolkodik, hogy egy filológus vagy történész szakmában ezek az azonnali kritikák biztos, hogy jók-e, és ezt nem mindenhol tudjuk űzni, mert nem mindenhol olyan az internetes komment-kultúra.

F. Z.: Egy adalékot szeretnék ehhez hozzáfűzni, a Széchenyi levelezés kritikai kiadásából. Amikor 600–800 levél elkészülte után nyilvánossá tettük a honlapot, és az elég nagy média-visszhangot is kapott, az volt a szándékunk – és ez működött is –, hogy bevigyük a köztudatba a vállalkozást. Az interjúkban mindig elmondtuk Czinege Szilviával, hogy reménykedünk abban is, hogy a honlap megnyitása általunk eddig nem ismert, lappangó leveleket előhozhat. És valóban, egy gyűjtő megkeresett bennünket 5–6, nem különösebben fontos, de ismeretlen Széchenyi-levéllal. Tehát az online tér még tudományos munka esetében is valamiféle közösségi alapot be tud hozni, s például ilyen hozadéka lehet.

Sz. G.: A francia *Enciklopédia* online kritikai kiadása is kollaboratív jellegű, tehát folyamatosan, gyakorlatilag erre a mintára fejlesztendő.

Köszönöm a kerekasztal résztvevőinek a hozzászólásokat! Majdhogynem több kérdéssel távozunk, mint amivel jöttünk. Ha egy mondatos konklúziót akarnánk mondani, akkor egyetlen klasszikus idézet jut eszembe: a helyzetünk nem reménytelen. Vagy: minden rendben van, de változtatni kell. Világos, hogy nem érdemes hierarchiában gondolkodni, hanem komplementer módon kell értelmezni a különböző műfajok egymás mellett élését, nem kell veszélyeztetve érezni magunkat, hanem meg kell látni azokat az utakat, amelyeken az egyes műfajok elindulnak. Az is látszódik, hogy nincs szezám tárulj, amit ha megcsinálok, minden azonnal jobb lesz. Minden csak úgy lehetséges, mint eddig is volt: munkával, fáradtsággal, lassan és pénz nélkül.